

J.R. VAN DER WAL

De parochiekerk van de Heilige Aartsengel Michaël in Woudsend

keppelstok

*Publikatie nr. 38
mei 1989*

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

De parochiekerk van de Heilige Aartsengel Michaël in Woudsend

De laatste Friese Rooms Katholieke schuilkerk

In de zeventiende en de achttiende eeuw, toen de Gereformeerde Kerk de "heersende" was, bepaalden haar kerkgebouwen het aanzien van dorpen en steden. Deze kerken mochten echter niet aan de weg timmeren; ze waren bescheiden van grootte en van buiten slechts met moeite als kerkgebouw herkenbaar. Zo waren torens en ramen met spits- of rondbogen, verboden. De gebruikelijke benaming voor de vergader-ruimten van de minderheden is schuilkerk.

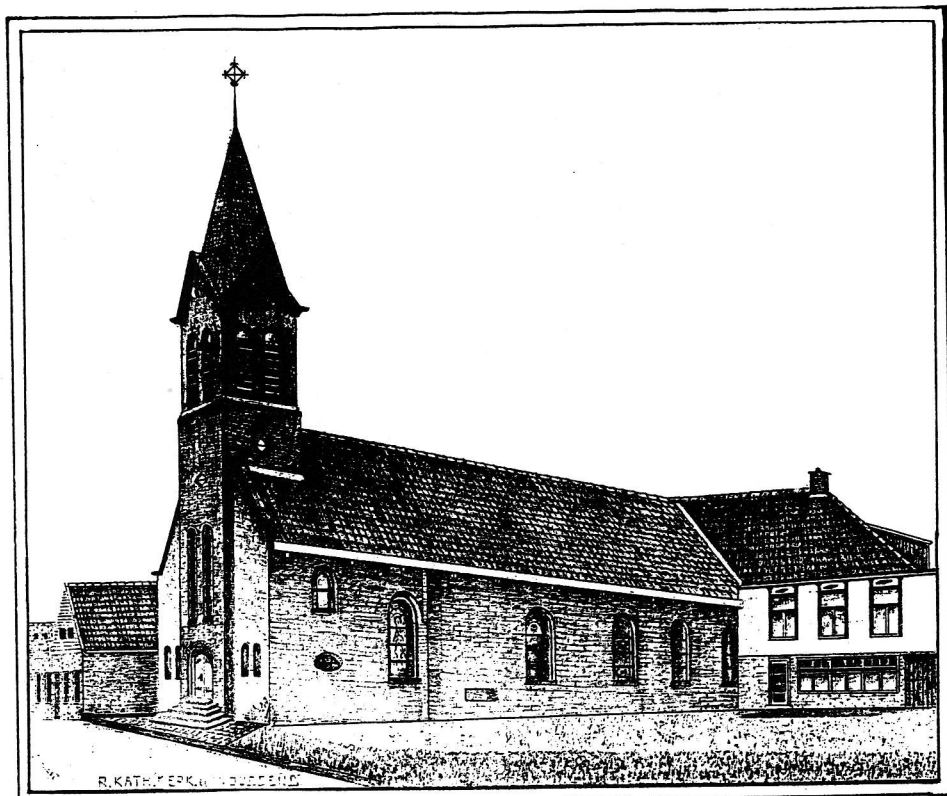
Ook Friesland is in de zeventiende en de achttiende eeuw rijk aan "skûltsjerkjes" geweest. Doopsgezinden en "Roomsgezinden" hadden hun eigen ruimten waarin ze hun religie konden belijden. In 1796 kwam de religievrijheid tot stand. In de Bataafse Republiek was niet meer sprake van een bevoorrechte kerk. In de negentiende en de twintigste eeuw verdwenen de meest roomse schuilkerken en menniste vermaningen, om plaats te maken voor "echte" kerkgebouwen; degelijker gebouwd en indrukwekkender dan de bescheiden godshuizen waarin men tot dan toe was samengekomen. De meeste doopsgezinde kerken hebben door ligging en bescheiden bouw het karakter van schuilkerk bewaard. De "roomsgezinden" braken geheel met het teruggetrokken bestaan en bouwden enthousiast "echte" kerken. In de plaats van het "Blauhûs" en het "Reahûs" verrezen neo-gotische kerkgebouwen, die reeds van zeer ver als zodanig herkenbaar zijn. Slechts één Rooms Katholieke schuilkerk kwam min of meer als zodanig tot ons: de Sint Michaëlskerk van Woudsend, die in 1792, kort voor de opheffing van de laatste beperkende maatregelen, werd gebouwd. Ondanks de vele verfraaiingen

en verbouwingen is het achttiende eeuwse karakter van het kerkje nog heel goed herkenbaar.

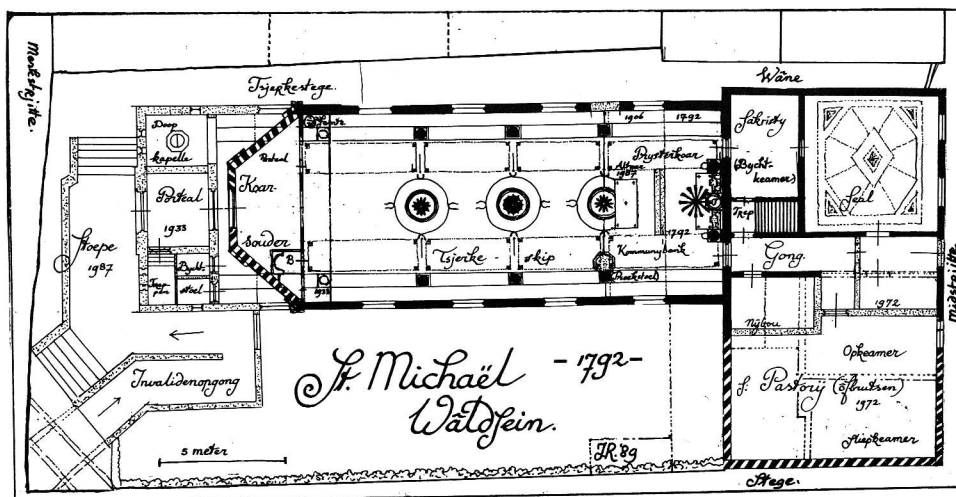
Exterieur en Interieur van de schuilkerken

Omdat het kerkje van Woudsend de enige Rooms Katholieke schuilkerk is die in Friesland bewaard gebleven is, hebben we niet de beschikking over vergelijkingsmateriaal uit onze eigen provincie. In de Hollanden en in het Sticht zijn echter verschillende kerken uit de zeventiende en achttiende eeuw tot ons gekomen. De meeste hiervan zijn nu Oud-Katholieke kerken. De "Rooms Katholieke Kerk der Oud Bisschoppelijke Clezerij", die in het begin van de achttiende eeuw haar eigen weg ging, behield de rechten op de oude kerkgebouwen en hun inventaris. Het traditiebewustzijn van de Oud-Katholieken en het uitblijven van groei in getal betekende de redding van de barokke kerkjes. De meeste van deze schuilkerken staan in de steden en daar zijn ze meestal op gebouwd achter de hoge gevels van deftige burgerhuizen.

De interieurs vallen op door grote beslotenheid; een smal middenschip wordt van drie zijden omgeven door een of twee galerijen. De altaren zijn onveranderlijk barokke triomfaltaren: middenop het altaar een tabernakel, bekroond met een crucifix. Links en rechts van het tabernakel de twee dubbele kaarsenbanken waarop trapsgewijs de zilveren kandelaars geplaatst zijn. Deze zilveren kandelaars waren, met de wierookvaten en de monstrans, de kostbaarste stukken van de barokke kerkinventaris. Nog steeds vormen ze ook het hoofdbestanddeel van de kerkschatten van de Rooms Katholieke parochies in Friesland. Boven de altaren prijken de geschilderde altaarstukken in de Vlaamse of Hollandse barokstijl. De voorstellingen zijn vrijwel

Gezicht op kerk en pastorie vanuit het zuid-westen. Getekend door D.H. de Jong uit Woudsend omstreeks 1960. De zuidelijke helft van de pastorie is nog niet afgebroken. Een smalle steunbeer scheidt het schip uit 1792 van de torenpartij uit 1933.

Plattegrond van de kerk; tekening J.R. van der Wal.

altijd "epifaniën", verschijningen van de Heer. Aan weerszijden van Altaar en altaarstuk een of twee kolommen, die het tympaan dragen. Centraal, in of boven het tympaan, het "Oog Gods"; een stralende driehoek met het alziende oog. Soms dijt de bekroning uit met beelden van engelen en heiligen. Meestal vooraan, soms dieper in het schip aan een pilaar, een rijkversierde preekstoel. Het belang van de preek als toerusting voor de strijdende kerk en als "propaganda fidei" wordt in de achttiende eeuw sterk benadrukt.

De kerkgangers betreden het kerkgebouw vaak via een deur in de zijgevel, te bereiken door een steeg. De status van schuilkerk wordt daarmee getekend. De toegang via de pastorie is gereserveerd voor de geestelijken en eventuele illustere bezoekers. Vanuit het voorhuis leidt een gang direct naar de kerk, de celebranten betreden de kerk door de deur vanuit de sacristie. In de kerk zien we zo twee deuren; links en rechts van het hoofdaltaar. Deze twee deuren behoren tot de gebruikelijke barokke inrichting. In de eerste plaats vormen ze een voortzetting van de middeleeuwse situatie; voor het doxaal bevond zich het volksaltaar geflankeerd door deuren. Daarnaast sluiten de twee deuren aan bij de barokke kerksymboliek. De barokkerk is gericht op het zien; het is een "theater Gods". De twee deuren horen ook bij de vaste inrichting van het toneel. Zijn het doxaal en de iconostase afgeleid van de klassieke toneelopbouw, de barokaltaren sluiten aan bij de theatervormen van hun dagen.

Meer nog dan theater, is de barokkerk de troonzaal van de hemelse Koning. De gehele inrichting en de versiering weerspiegelen de bovenaardse glorie van de Heer en zijn hemels hof van engelen en heiligen; de "triomferende kerk". Ook in de troonzalen vinden we onveranderlijk twee deuren, links en rechts van de verhoogde troon. Ook tot de koningszaal-symboliek behoren de

zijaltaren. Niet zoals in de gotische kerken met een "eigen leven" maar zeer strak gericht op het hoofdaltaar dat alle ogen tot zich trekt. In grote barokkerken zijn 2,4,6, tot 20 altaren gebruikelijk. Zij stellen de hofstaat van de hemelse Koning present. Een aardse barokvorst was ondenkbaar zonder zijn paladijnen; desteminder de Hemelvorst "die op het Altaar troont". De achterliggende monarchistisch-aristocratische maatschappijvisie komt hier duidelijk naar voren. Ook in onze Nederlandse schuikerken bevonden zich links en recht van het altaar zijaltaren. Vaak bleef het bij twee; toegewijd aan Jozef en Maria. Een kerk had minstens drie altaren, een kapel kon het met slechts één altaar doen. Zelfs het kleinste kerkje wilde tonen een echte kerk te zijn. Uit de meeste kerken zijn de zijaltaren verdwenen uit plaatsgebrek in de kerk.

In het schip, waarvan het gewelf door pilaren wordt geschraagd, vindt men de zitplaatsen voor de gelovigen. In het schip vooraan rijen stoelen met rieten zittingen. Deze zetels voor de rijken waren meestal door een schot halverwege de kerk gescheiden van de armenbanken. De meeste grotere schuikerken hebben galerijen aan drie zijden een of twee hoog. De hoogste galerij is voor de koristen en de musici. Alle rangen en standen hadden zo hun eigen plaatsen en de toewijzing daarvan geschiedde niet altijd via evangelische criteria.

De pilaren zijn dun en hebben vaak nauwelijks een dragende functie. Waar mogelijk staan ze dicht tegen de buitenmuren geplaatst. De kerken hebben geen donkere hoekjes; iedereen moet aan de schouwing van het heilige deel kunnen hebben. Achter in de kerk bevindt zich de doopruijme met een eenvoudig doopvont. De R.K. schuikerken hadden aanvankelijk geen, of vrij sobere orgels. Orgels waren kwetsbaar en bovendien lang verboden. De begeleiding van de zang geschiedde gewoonlijk met violen.

De schuilkerken in de dorpen waren eenvoudiger van opzet maar in grote lijnen vrijwel identiek aan de stadskerken. Een belangrijk verschil is echter dat niet het deftige burgerhuis maar de boerderij met schuur het uitgangspunt vormde. De pastorie is het "voorhuis" en de kerk de "schuur". De betiteling schuurkerk voor deze gebouwen is dan ook zeer treffend.

De Friese schuilkerken

Over de Friese Rooms-Katholieke schuilkerken zijn heel weinig gegevens bewaard gebleven. De aanwijzingen die we hebben bevestigen de boven geschetste kenmerken. De Hollandse Zending die het Friese Katholicisme over-eind hield beïnvloedde uiteraard ook de kerkbouw. De schuilkerk van Blauwhuis uit 1784 heeft vrijwel dezelfde plattegrond als bijvoorbeeld de kerk van Krommenie in Waterland. Schetsen en beschrijvingen van andere schuilkerken geven eenzelfde beeld. De Woudsender kerk, gebouwd in 1792 als "laatste schuilkerk" is geheel gebouwd in de lijn van de Hollandse en Friese schuurkerken en geeft ondanks de latere uitbreidingen en veranderingen nog heel goed de sfeer van deze kerkgebouwen weer.

Geschiedenis van de Woudsender Parochie

De kennis van de Woudsender parochie gaat terug tot de stichting van het klooster der Karmelieten in 1337. Dit convent was toegewijd aan de Heilige Maagd en de aartsengel Michaël. Omdat de Karmelieten hun kloosters altijd toewijdden aan de Karmelmadonna moet er sprake zijn van een oudere Michaël-traditie in Woudsend. Titus Brandsma vermoedde een oudere Michaëlskapel op de "Driuwplôle" aan de Ie. Het klooster, op de plaats van de tegenwoordige Hervormde Kerk, kwam nooit tot grote bloei, omdat de uitgroei van de flecke Woudsend tot stad uitbleef. De Reformatie betekende de ondergang van de Karmel. Slechts een zandstenen rest van

het oxaal werd in 1916 gevonden en bevindt zich in het Fries Museum. Het Rooms-Katholicisme verdween niet uit Friesland met de Reformatie. In 1564 kwam de door Ignatius de Loyola als "Nieuwe Apostel der Friezen" gedoodverfde Anske Bockes Bruynsma S.J., afkomstig uit Ypecolsga, naar Woudsend om in de Karmel een Latijnse school op te richten. Zijn initiatieven liepen op niets uit, maar zijn ideeën hebben zeker aanzetten gegeven tot Contra-Reformatorisch denken in de kring waarin hij invloed had.

De pastoor van Ypecolsga "Heer Buwe" behoorde tot de eerste rondreizende R.K.-priesters rond 1600. Heer Jacob uit Workum en Gislenus Watteau uit Hemelum houden ook in Woudsend en de omliggende dorpen het R.K. licht brandend. Vanaf 1648 is Woudsend een statie van de Jezuïeten; met de komst van pastoor Ulicus Zwaga in 1673 begint de geregelde zielzorg door werelheren. In 1648 betrok een pater Jezuïet een woning in Woudsend en in 1662 richt een vrouw haar woning in als kerkruimte. Als pastoor Zwaga in 1686 gevangen wordt genomen is er sprake van een "ontruimen van de kerk".

In de tweede helft van de achttiende eeuw maakt Woudsend een spectaculaire groei door. Verschillende nieuwe rijken behoren tot de R.K. statie. In 1773 werden de zilveren kandelaren gesmeed die op hoogtijdagen nog steeds het altaar sieren. De nieuwe kerk werd in 1792 hoogstwaarschijnlijk gebouwd op de plaats van haar voorgangster. De negentiende eeuw bracht in Woudsend gestage neergang en terugloop van het aantal Rooms Katholieken. In de eerste helft van de twintigste eeuw bleef de parochie relatief klein en arm. Afbraak vanwege plaatsgebrek in de kerk zoals elders werd daarom niet noodzakelijk. Samen met de gelijkheid van de bouw en de gehechtheid van de gelovigen aan hun kerkje, betekende dat de redding van het gebouw, dat als enige in Friesland de sfeer bewaard heeft van het "verscholen Katholicisme".

Het exterieur van de kerk

Het exterieur van de kerk in Woudsend heeft het schuilkarakter vrijwel geheel verloren. Een foto die omstreeks de eeuwwisseling genomen is, toont ons de kerk in haar oude gedaante. De bouwvorm herinnert aan een boerderij: De pastorie als "voorhuis" de kerk als "schuur" aangebouwd. De pastorie in rode baksteen, de schuurkerk opgebouwd in Friese gele steentjes. De voordeur van de pastorie geeft toegang tot een ruime gang, die direkt naar de kerk voert. De ramen zijn al echte classicistische kerkramen, van boven rond gesloten. Blauwhuis was Woudsend hierin voorgegaan. Opvallend voor een katholieke schuilkerk is de driezijdige gesloten westzijde. Hierin bevond zich niet het altaar als in een absis maar de zangertribune met daaronder een portaal, de biechtstoel en het doopvont. Tot 1863 was er aan de noordzijde vrij dicht bij het altaar eveneens een ingang. De moet van deze toegangspoort is nog steeds duidelijk zichtbaar.

Op 20 april 1792 werd de eerste steen gelegd van de nieuwe Sint Michaëlskerk van Woudsend. Op de steen kwam een welluidende latijnse tekst waarvan de vertaling als volgt luidt: "Dit heiligdom is gebouwd tot lof van de drie-ene God; mag het blijven staan en door de jaren in het dorp in aanzien blijven bij de goede mensen".

Deze tekst vormt een "Chronogram": Het bevat een "verborgen getal". De som van de verhoogde hoofdletters vormen, als ze als Romeinse cijfers opgeteld worden, het jaartal 1792. Deze steen bevond zich vroeger boven de westdeur maar werd na de verbouw in 1933 in de zuidmuur geplaatst.

Het uiterlijk van de kerk werd in de loop van de twintigste eeuw zeer ingrijpend gewijzigd. In 1933 verdween de "westabsis" om plaats te maken voor een torenpartij in romaniserende vormen. Architect was H. van der Bijl uit Amsterdam. De vorm van de torenpartij doet enigszins denken aan de inge-

bouwde torens met Michaëlskapel in het noorden van Friesland. In de zestiger jaren verdwenen de muren en heggen, die de kerk omgaven. Ook werd de helft van de pastorie gesloopt. In 1984 werden twee huizen aan de noordzijde van de kerk afgebroken, waardoor de kerk nog meer in het zich kwam en in 1987 werd aan de westzijde een royale stoep gebouwd met een invalidenopgang. Door al deze, op zich noodzakelijke veranderingen, herinnert aan de buitenzijde, afgezien van het gele muurwerk met de oude ramen, niets meer aan de oude schuilkerk.

Het interieur

Wie de kerk binnenkomt door het lage donkere portaal, staat in een verrassend en in verschillende opzichten uniek kerkinterieur. Twee eeuwen volkskatholicisme hebben in de kerk hun sporen en herinneringen nagelaten. Het geheel doet overladen aan maar: "In dergelijke kerkjes is niet enkel "gesucht ende gebeden"; neen honderdvijftig jaren lang hebben vurige christenmensen er hun zuinigst verdiende penningen, al hun smaak en hun beste bedoelingen aan besteed - zou het resultaat niet in zeker opzicht belangwekkend zijn?" (F.G. van der Meer in 1937).

Doordat het interieur van de kerk in vier fasen tot stand is gekomen is er sprake van een gecompliceerde compositie.

1. Het classicistische kerkgebouw. 1792
2. De neo-classicistische vernieuwing. 1840-1860
3. De neo-gotische kerk. 1880-1930
4. De "art-déco" renovatie. 1933-1937
5. De kerk na de oorlog.

1. Het classicistische kerkgebouw

De classicistische kerk uit 1792 is na het wegdenken van de latere "aangroei-sels", heel goed te reconstrueren. In een tijdperk met andere restauratiebeginselen zou een reconstructie van het belangwekkende Louis-XVI interieur voor de hand liggen.

Het interieur van de kerk naar het oosten. Het enige R.K. barokinterieur in Friesland. In het schip toskaanse zuilen die het Louis-XVI tongewelf dragen. Het altaar wordt geflankeerd door korinthische zuilen. Latere beelden, schilderijen en kleurige ramen geven het geheel een overdadige indruk.

Het interieur van de kerk naar het westen. De westzijde van de kerk werd in 1933 vernieuwd. Verschillende oudere elementen werden opnieuw gebruikt. Zoals de deuren van portaal en biechtstoel en het van Gruizen-orgel dat in 1840 aangekocht was. De communiebank werd in de zeventiger jaren in de balustrade van de "kreeke" geplaatst.

Op 22 oktober 1792 werd de kerk "solemnueel ingewijhet" schrijft pastoor Gerritsen. Timmerman Nolle Anskes kreeg 2900 gulden voor de bouw van de kerk en de pastorie. De preekstoel kwam uit Brugge en kostte 48 gulden, de communiebank kwam, met uitsnijden, verven en vergulden, op 184 gulden en 12 stuivers; een beeldhouwer te Sneek kreeg 173 gulden voor het snijwerk aan de altaren. Het tabernakel werd door een meester kabinetmaker vervaardigd voor 106 gulden. Voor 80 gulden vervaardigde Bijkerk uit Leeuwarden het altaarstuk. Met de laatste zal wel bedoeld zijn de decoratieschilder Harmen Wouter Beekkerk (1756-1796). Geheel in de lijn van de laatachttiende-eeuwse kerken staan de acht toskaanse zuilen vrij dicht aan de buitenmuur. De zijbeuken zijn slechts 82 cm breed en vlakgedekt. Het schip van de kerk heeft een tongewelf in Louis XVI-stijl.

De waardevolste herinnering aan de bouwtijd is het altaar. Drie treden voeren naar het hoofdaltaar dat geflankeerd wordt door twee deuren. De rechter deur voerde naar de voordeur van de pastorie, de linker naar de, oorspronkelijk zeer kleine, sacristie. Links en rechts van de deuren stond een zijaltaar, die in het begin van de twintigste eeuw verdwenen.

De opbouw van het hoofdaltaar is via de barok en de renaissance ontleend aan de klassieke oudheid. De altaartombe heeft de vorm van een badkuip-sarcofaag, zoals ook wel in de oudchristelijke basilieken voorkwam. Aan de sarcofaag herinnert de lege cartouche: ovaal met een bekroning in Louis XVI-stijl. Tombe's als onderbouw van altaren vinden we nauwelijks in de schuilkerken. Meestal is de onderbouw eenvoudig met "voorzetsstukken" van hout en textiel in de liturgische kleuren. De bestaande classicistische tombes zijn meest strenger van vorm. Terecht wordt de tombe met de rococo verbonden. Boven de tombe - de dubbele kaarsenbank. Deze is in vergelij-

king met de kaarsenbanken in de oudere schuilkerken hoog opgezet en sterk geprofileerd. De vormen en kleuren zijn zuiver Louis XVI.

Links en rechts van het altaar twee pilasters met daarvoor twee zuilen met composietkapitelen. Oorspronkelijk waren de pilasters lichtgeel gemarmerd. De pilaren, net als de tombe, zwart-rood. Deze donkere marmering is typisch voor de laatste decennia van de 18e eeuw. De boog boven de twee pilaren is rank van vorm. Bij tijdgenoten van onze kerk zien we juist zeer zware tympanen; half rond of driehoekig.

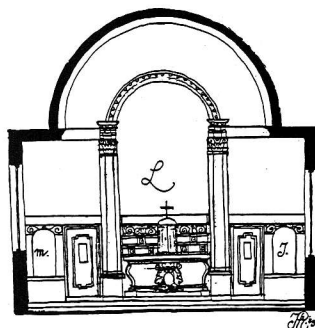
Het oude tabernakel van de "meester kabinetmaker" verdween in 1867. De communiebank uit de bouwtijd, in tegenstelling tot de rest van het interieur in Louis XV en XVI-vormen, is na de liturgische veranderingen van Vaticanum II verplaatst naar de orgeltribune.

Een zwaar verlies voor de kerk was het teloorgaan van de preekstoel in 1967. Na overdracht aan het Aartsbisshoppelijk Museum bleek de houtworm het oude kerkmeubel te ver aangetast te hebben. De prachtige medaillons met de evangelisten zijn in het bezit van parochianen gekomen. Tot de oorspronkelijke inventaris van 1792 behoorde een kristallen kroonluchter. In de Franse kerken, die hun achttiende eeuwse inrichting bewaard hebben, verlichten ook kristallen kronen het priesterkoor.

Met behulp van de bewaarde interieurstukken en met de kennis van haar oorsprong kunnen wij ons zonder moeite de lichte, sobere maar ook vrolijke kerk in haar jeugd voorstellen. Een heldere rationele "optimistische" kerk, passend in het Woudsend van die dagen dat roemruchte decennia achter zich had en nog glorierijker tijden voor zich dacht. Dit optimisme werd niet bewaarheid. Woudsend viel in de negentiende eeuw terug in inwonertal en aanzien. Het werd een arm arbeidersdorp dat zijn bevolking voortdurend zag slinken. Daardoor vooral bleef het oude kerkje bewaard maar wel werd de sfeer langzamerhand getekend door

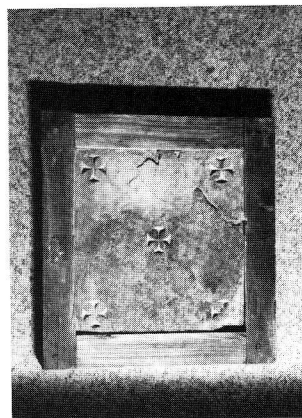
Het barokke altaar omgeven door de schilderijen van Jacob Ydema uit 1937. De rococo-tombe gaat gedeeltelijk schuil achter het "post-moderne" altaar uit 1987. Het altaarstuk van Otto de Boer uit 1824 stelt de opwekking van Lazarus voor.

Reconstructie van het priesterkoor omstreeks 1840. M en J duiden op de verdwenen zij-altaren voor Maria en Jozef. L is het altaarstuk met de opwekking van Lazarus.

De kaarsenbanken van het altaar uit 1792 werden in 1988 opnieuw geplaatst. Zij vormen een schitterend voorbeeld van de Louis-XVI stijl. Waarom deze stijl in Duitsland "Strickenstil" genoemd wordt is ook duidelijk. Boven de kaarsenbanken het acantusfries, rood op goud. In het classicisme opgenomen na de ontdekkingen in Pompeï. Het "Panzertabernakel" vervangt het oudere dat van hout was gemaakt.

Deze "draagbare" altaarsteen werd in 1988 op de zolder van de kerk teruggevonden. Het is een leisteen in een houten lijst. De relikw is midden onderaan in de lijst gevoegd en verzegeld. De vijf kruisen symboliseren de vijf wonden van Christus. De steen zal gebruikt zijn als altaarsteen bij H. Missen in boerderijen en particuliere huizen in de tijd van de "Polssstok-priesters".

"suchten en bidden" en door de liefde van de parochianen voor het oude godshuis.

2. De neo-classicistische vernieuwing 1840-1860

De eerste veranderingen onderging de kerk rond het midden van de negentiende eeuw. Overal werden in deze jaren de zogenaamde waterstaatskerken gebouwd. Vaak in neo-classicistische stijl. Omdat in deze stijl de laat-achttiende eeuwse motieven terugkeren, lijkt de Woudsender kerk jonger dan zij in feite is. De Nederlandse Hervormde kerk in Woudsend uit 1837 is een typisch voorbeeld van een kerk uit deze periode. In 1824 werd een rapport opgemaakt over de bouwkundige situatie van de Friese Rooms Katholieke kerken. De meeste blijken in deplorabele toestand te zijn of de eredienst onwaardig. De Woudsender kerk wordt in het rapport niet genoemd. Zeer zeker was er geen sprake van bouwvalligheid.

Wel werden in datzelfde jaar de schilderijen in de kerk vernieuwd. Otto de Boer, die in 1797 in Woudsend was geboren, schilderde een nieuw retabel boven het hoofdaltaar. Alleen het schilderij boven het hoofdaltaar bleef bewaard. Het stelt "De opwekking van Lazarus" voor. Een thema, geheel in de lijn van de barok: een epifanie; Christus verschijnend als de Heer van leven en dood. Het evangelie van de requiem-mis, het lijkt een toonzetting voor de sfeer van teruggang en dood, door overstroming en ziekte, die de nieuwe eeuw zou tekenen.

In 1835 schilderde Otto de Boer de retabels voor de altaren van Jozef en Maria. Zeventien jaar later (1852) schilderde hij de kruisweg. De kruiswegstaties zijn typerend voor zijn latere werk. De klassieke rust is verdwenen. Onder invloed van de romantiek treden de gevoelens, uitgedrukt in theatrale gebaren, veel sterker op de voorgrond. Frits van der Meer zegt over deze kruisweg en haar schilder: "Hoe wilder, hoe liever. Maar zijn slordige techniek en

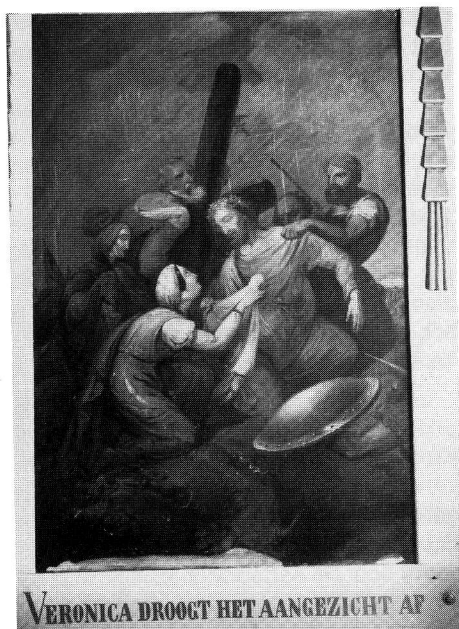
pathetische overdrijving kunnen ons toch niet doen vergeten dat in deze Friese knaap iets stak van een Delacroix in het wild en een expressionist avant-la-lettre." Voor 1852 wordt in de bronnen niet gesproken over een kruisweg. In 1840 is het orgel in de kerk geplaatst, dat in 1811 gebouwd was door de Friese orgelbouwer A. van Gruizen. Het is het enige geregistreerde monument dat de kerk rijk is. Ondanks een ingrijpende restauratie in 1911 is het vrij gaaf tot ons gekomen. De verslagen van het kerkbestuur van de Michaëlsparochie beginnen in 1858. In de eerste vergadering wordt besloten de deuren links en rechts van het altaar recht te timmeren. Vanuit gang en sacristie zijn de deuren nog steeds rondgesloten. In 1863 wordt besloten dat de nooddeur "achter de preekstoel" gesloten zal worden en "recht gemetseld".

Het herstel der bisschoppelijke hiërarchie bracht derhalve de oprichting van parochies en het verdwijnen van de staties ook het aanscherpen van liturgische regels. In 1867 wordt het houten tabernakel verwijderd en vervangen door een brandvrij exemplaar dat uiteraard minder goed past bij de barokke altaaropbouw. Ook in Duitsland worden de meeste altaren ontsierd door "Panzer-tabernakel". Slechts op de zijaltaren, waar geen "Heilige Reserve" is, zijn de barokke tabernakels bewaard gebleven.

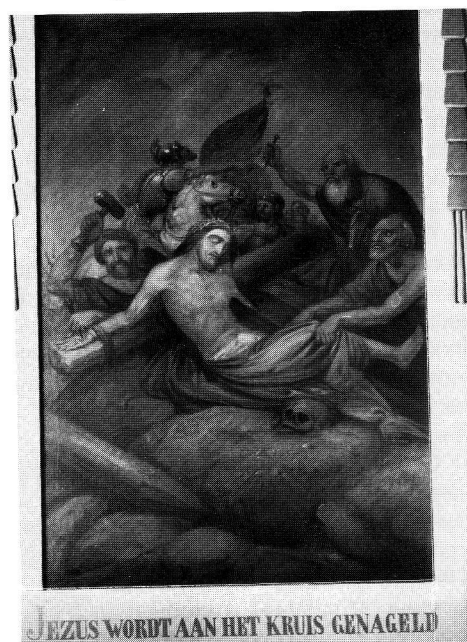
In 1872 krijgt de pastorie nieuwe ramen; er worden grote spiegelruiten geplaatst. De 18e eeuwse kleine ruitjes zijn uit de mode.

3. De neo-gotische "kerk" 1880-1930

Met de komst van pastoor Huigens in 1880 begint een periode van herinrichting. Reeds een jaar na zijn komst verschijnen de eerste beelden in de kerk: Jozef en Maria. De neo-gotische beelden vervangen de schilderijen van de Boer. Negentig jaar lang stonden in de Rooms Katholieke Kerk van Woudsend geen beelden, uitgezonderd het corpus van het altaarkruis, waarschijnlijk geflankeerd

VERONICA DROOGT HET AANGEZICHT AF
 In 1842 schilderde Otto de Boer de kruiswegstaties voor de Woudsender kerk. Dit latere werk van de schilder is onrustiger en pathetischer dan zijn oudere werk. De negentiende eeuwse lijsten werden in de dertiger jaren vervangen door Art-Déco omramingen.

JEZUS WORDT AAN HET KRUIS GENAGELD
 Deel van de kruisweg van Otto de Boer uit 1842.

Beeldhouwwerk van rode zandsteen, ± 1350, voorstellende de apostel Petrus met in zijn rechterhand een sleutel en in zijn linkerhand een boek. Afkomstig van het voormalige Karmelieterklooster te Woudsend en nu in het Fries Museum te Leeuwarden.

Forse neo-gotische koperen kaarsenstander uit 1913.

door twee barokke putti die nog uit de oudere schuilkerk kunnen stammen. De twee cherubijntjes zijn bewaard gebleven.

Tussen 1881 en 1928 beleefde de kerk de intocht van de heiligbeelden. Hun keuze weerspiegelt de volksvroomheid in dit tijdperk. Maria en Jozef werden na 1909 door nieuwe beelden vervangen. Met hen kwamen Sint Antonius (1910) Sint Barbara (1920), Sint Michaël (1921) en Sint Theresia (1927). Het huidige Heilig Hartbeeld is kleiner en jonger, strakker van stijl; het vervangt een ouder beeld dat in grootte en stijl meer bij de andere beelden paste maar een schoonmaakbeurt in de dertiger jaren niet overleefde. Boven de communiebank kwam een triomfkruis (1920). De beelden aan de pilaren komen de ruimtewerking in de kerk niet ten goede. De neogotische aankleding werd aangevuld met een processiekruis en twee grote koperen kaarsenstanders (1913).

Overal in de omtrek werden onder-tussen nieuwe neo-gotische kerken gebouwd. Het ligt voor de hand dat deze ontwikkeling niet aan Woudsend voorbij ging. Veertig jaar lang is in de kerkbestuursverslagen steeds weer sprake van plannen tot afbraak en nieuwbouw. In 1895 sticht het kerkbestuur onder leiding van de nieuwe pastoor Hendricus Nieuwesteeg een "Penningsvereniging" om te sparen voor de bouw van een nieuwe kerk op de Eewal. Onder Pastoor Kanitz wordt het plan opgegeven. Door terugloop van het aantal katholieken is de kerk te groot geworden, bovendien is de kerk niet bouwvallig. De penningvereniging is niet populair: "De meeste parochianen, zo niet alle, verlangen niet naar een nieuwe kerk".

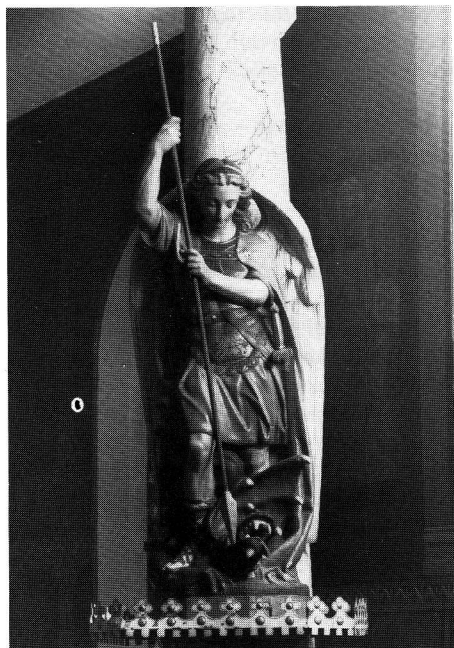
In 1902 en 1906 worden stoelen uit de kerk weggenomen, vooraan en bij de preekstoel. Hieruit blijkt dat ook in deze kerk vooraan stoelen geplaatst waren en achteraan banken, precies zoals we dat in de andere schuilkerken zagen. Onder de volgende pastoor Johannes Berendsen heeft in 1909 een uitgebreide

restaurantie plaats onder leiding van architect W. te Riele uit Deventer. Het gebouw is hecht gebleken en de pastoor wil er een echte kerk van maken. De stoelen verdwijnen, er komen nieuwe banken in de kerk en op het koor. De mannen moeten voortaan zitten aan de "Jozef"-zuid-zijde, de vrouwen aan de "Maria"-noord-zijde. Voortaan is "de toegang tot het koor voor vrouwen verboden". We zien hier de gemoedelijke sfeer van de schuilkerk plaats maken voor een strakkere ordening.

In 1912 volgt de renovatie van het priesterkoor onder leiding van architect Kroes. Besloten wordt de zijaltaren te verwijderen omdat ze "onbruikbaar en geheel door wormen verteerd zijn". Een ingrijpende renovatie van het hoofdaltaar wordt door de Aartsbisschop Mgr. Van de Wetering voorkomen. De aartsbisschop, die zeer goed op de hoogte was van de situatie in de verschillende kerken, geeft slechts beperkte toestemming; "Evenwel werd door Mgr. uitdrukkelijk verplichtend gesteld dat bovengenoemde restauratie voor altaar en communiebank alleen mocht geschieden onder toezicht van een architect (...) Mgr. oordeelde zulks noodzakelijk om de kunstwaarde die, zoals bekend is (zoo schreef Mgr.) de meubelen van het priesterkoor der kerk in Woudsend heeft. Architect Kroes zal er voor zorgen dat "niets verloren zou gaan wat ook maar eenige waarde bezit".

Onder de volgende pastoor is voortdurend sprake van de duurte der tijden. Het aankleden der kerk met beelden gaat echter door en de kerk krijgt ornamentale neo-gotische beschildering. Ook het smeedwerk in volkskunstige stijl wordt in deze tijd door de plaatselijke smid L. Bruinsma vervaardigd.

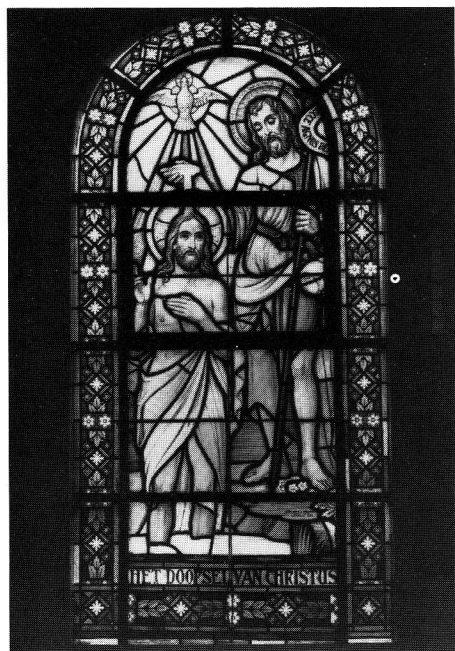
Onder pastoor Van Wijk ondergaat de kerk een volgende ingrijpende vernieuwing; er komen gebrandschilderde ramen van het atelier C. van Straaten in Utrecht. Zij weerspiegelen in hun onderwerpen "Utrechtse" vroomheid en volksdevotie. In 1927 en 1928 worden ze geplaatst.

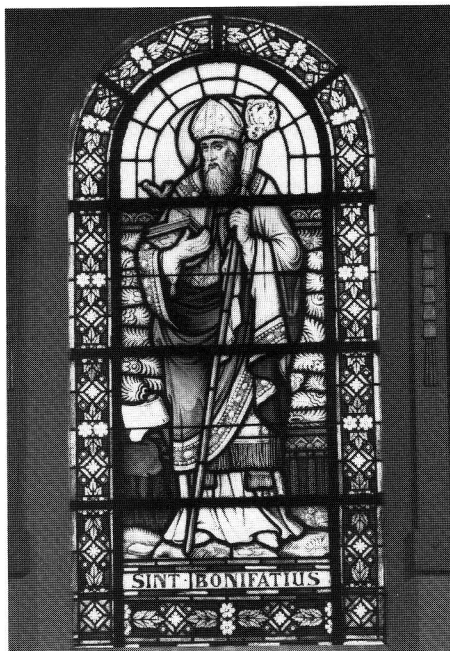
Gipsen beeld van St. Michaël uit 1921.

Gipsen beeld van St. Barbara uit 1920.

Gebrandschilderd raam van C. van Straaten uit 1928: de doop van Jezus in de Jordaan; rechts Johannes de dooper en linksboven de duif van de Heilige Geest.

Gebrandschilderd raam van C. van Straaten uit 1928: St. Bonifatius.

Heel de parochie heeft bijgedragen aan de totstandkoming van de cyclus. Met de komst van het beeld van Isidorus, patroon van de landbouw, in 1928, is de vernieuwing van de kerk in neo-gotische trant voltooid.

4. De Art Déco renovatie 1933-1940

Met de komst van Pastoor Welsing in 1932 wordt opnieuw het plan geopperd de kerk af te breken. "De kerk is te klein geworden". Als na onderzoek zal blijken dat het gebouw solide genoeg is, zal zij worden uitgebreid, zo niet dan zal besloten worden tot nieuwbouw. In april 1933 komt de bevinding van de architect: "De kerk is solide". De parochianen zijn zeer gehecht aan hun kerkje en onder Pastoor Berendsen heeft het interieur een zeer waardig karakter gekregen". Onder leiding van architect H. van der Bijl begint de renovatie die de kerk, in ieder geval uiterlijk, het schuilkerkkarakter ontnemt, maar de kerk in wezen heeft gered! De vergroting betekent dat er 48 nieuwe zitplaatsen komen. Er komt een toren met een luidklok. In het interieur wordt het priesterkoor groter gemaakt, er komen een nieuwe biechtstoel en een doopvont. In plaats van de driezijdige sluiting met portaal komt er een torenpartij. De rode dakpannen blijken van slecht kwaliteit en worden door zwarte geglazuurde vervangen.

Minstens zo ingrijpend voor het interieur is de beschildering die Jacob Ydema als jubileumuitgave in 1937 aanbrengt. De schilder ontwerpt, samen met de pastoor, een verlossingscyclus die op hardboard geschilderd wordt in gedeeltelijk realistisch, gedeeltelijk byzantiserende, stijl. Frits van der Meer laat zich in het jubileumboek zeer lovend uit over het werk van de jonge kunstenaar. Duidelijk is dat het donkere koloriet van de schilderijen het interieur opnieuw verdonkert en verder verwijdert van de oorspronkelijke stemming.

In september 1937 verbreedt de burgerlijke gemeente het toegangspad

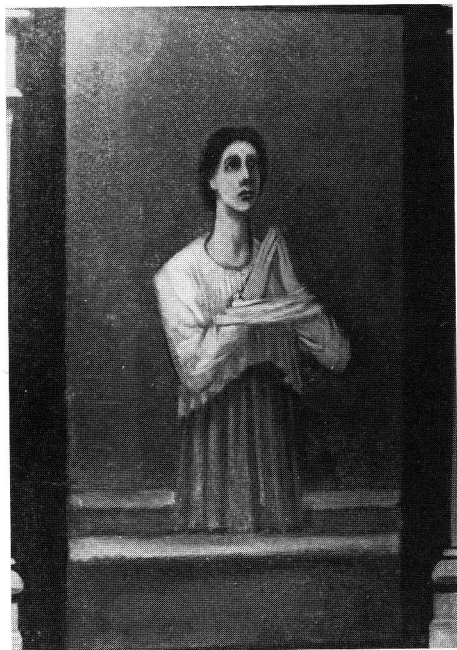
naar de kerk dat dan "nog steeds het aanzien had van een pad waarlangs men zich naar een schuilkerk begeeft".

In oktober 1939 komt Pater Lohuis de misweek houden; daarbij merkt deze op "dat het altaar, hoe ook uiterlijk, van verre gezien, op enige schoonheid mag bogen, van inferieure kwaliteit is en als minderwaardig moet bestempeld worden". De kaarsenbanken worden verwijderd, er komt een echt marmeren altaarblad. Op het tabernakel komt een gehamerde kap met een donker realistisch kruisbeeld. De kaarsen komen direct op het marmer te staan en de achterwand van het altaar wordt van Coromandelhout gemaakt. Het geheel wordt versierd met gordijnen die wisselen met de liturgische kleuren. Alles geheel in de stijl van de dertiger jaren. De lijsten om de kruiswegstaties waren al eerder in Art Déco-stijl vernieuwd. Tenslotte worden in 1940 het altaar en de pilaren in wit gemarmerd. Een lichte toets temidden van al het oud-bruin. Het uitbreken van de oorlog maakt een einde aan deze bouw-fase.

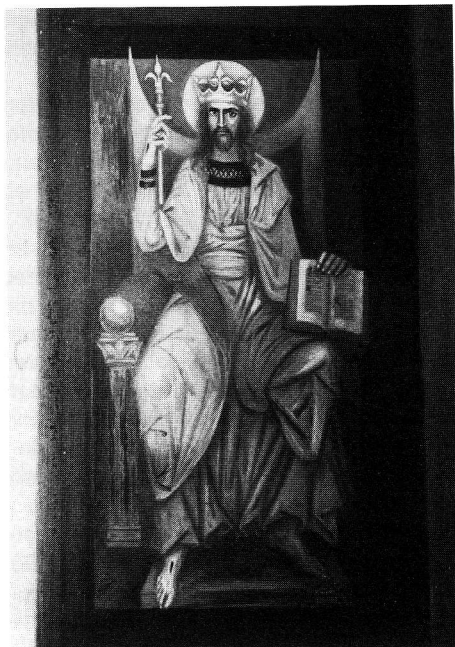
5. De kerk na de oorlog

In 1936 was een nieuwe pastorie aangekocht omdat de oude bij lange na niet meer aan de eisen des tijds voldeed. De oude werd verhuurd aan parochianen en de pastoors woonden nu in een zeer groot herenhuis aan de Eewal, dat voortdurend onderhoud vroeg en alle aandacht opeiste. Bovendien raakten de geldmiddelen van de parochie door verschillende oorzaken uitgeput. Ook het parochiehuis en het overige woningbezit kostte meer geld dan het opbracht. Aan de kerk werd alleen het hoogst noodzakelijke gedaan. Pas als dat "bezit" van de hand is gedaan - in 1976 wordt zelfs de pastorie verkocht - komt de kerk weer in het vizier. Men begint met voorzichtige modernisering.

In 1962 worden de oude lampen uit 1909 uit de kerk verwijderd en vervangen door moderne witte bollen. In 1964 krijgt het orgel een motor. In 1967 verdwijnt de

Wandschildering door Jacob Ydema uit 1937:
de verrijzenis van het vlees.

Wandschildering van Jacob Ydema uit 1937:
Christus als koning.

Wandschildering door Jacob Ydema uit 1937: de geboorte te Bethlehem met Maria, Jozef en het Christuskind; rechtsboven de verkondiging aan de herders.

preekstoel naar het Aartsbisshoppelijk museum en wordt vervangen door een lezenaar.

Pastoor Tenniglo stelt een jaar later voor het oude altaar te verwijderen om meer plaats te krijgen op het priesterkoor. Het tweede Vaticaans Concilie heeft het celebreren "met het gelaat naar het volk" toegestaan en daarmee is het oude altaar in feite overbodig geworden. Het voorstel wordt geweigerd, maar ook later komt dit voorstel diverse keren naar voren, maar steeds werd besloten dit niet te doen. Wel wordt de communiebank verplaatst naar de balustrade van het zangkoor. Pastoor Tenniglo en zijn opvolger Pastoor van der Wal stelden meermaals voor de beelden die de kerk een overladen indruk geven te verwijderen. Maar de "fluwelen beeldenstorm" bereikte Woudsend niet. "De bylden stean net ien yn it paad" was het steevast commentaar van de parochianen.

In 1972 volgde wel een zware aanslag op het exterieur van het oude gebouw. De zuidelijke helft van de pastorie wordt afgebroken en de voordeur met de stoep aan de Midsstraat verdwijnt. Inwendig wordt de pastorie gemoderniseerd volgens strakke lijnen. Gelukkig blijft de zoldering van de "zaal", met de unieke "betingeling" uit 1892, gespaard. In de laatste jaren bleef het karakter van het interieur zoveel mogelijk onaangetast; "de gehechtheid van de parochianen aan hun oude kerkje" gedooft ook nauwelijks een ingrijpende verandering. In 1985 worden de oude lampen opnieuw geplaatst en ook wordt in dat jaar een kerkscheepje opgehangen ter gelegenheid van het kampioenschap van het Woudsender Skûtsje. Tijdens de grote restauratie werd alles nieuw geschilderd en speciaal het gewelf werd in oude glorie hersteld.

In 1987 kreeg de kerk ter gelegenheid van het 650-jarig bestaan van de parochie een nieuwe stoep en in de kerk werd een altaar in post-moderne byantiserende stijl geplaatst; een marmeren plaat,

rustend op vijf convexe zuilen. Tegen de westmuur kwam een ikoon in Griekse stijl voorstellende de Aartsengel Michaël, geschilderd door de ikonenschilder Johannes Kuipers uit Het Harde. In 1988 tenslotte werden de oude classicistische kaarsenbanken en de acantusfriezen uit 1792 weer op het altaar geplaatst na opnieuw geschilderd en verguld te zijn.

Zo blijft de Woudsender kerk een unieke en wonderlijke compositie van de voorliefden en interesses, van actie en passiviteit, van vroomheid en kunstzin van een kleine parochie en haar herders gedurende tweehonderd jaar op de "Driuwpölle" midden tussen de Friese Meren.

Voor dit artikel is gebruik gemaakt van:

Der Alter des 18. Jahrhunderts, Berlin 1978.

Hans Valk. *375 jaar oud-Katholieken in Krommenie*. Krommenie 1987.

Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken. Herfst 1987.

P. Karstkarel e.a. *Wat wil Rome met Friesland*. Franeker 1987.

H. Aukes (red.). *Parochie van Sint Michaël Woudsend 1337-1937*. Woudsend 1937.

J.R. van der Wal (red.). *Wâldsein-In Karmel yn't Wetterlân*. Woudsend 1987.

Aantekeningenboeken e.d. in het parochie-archief.

Adres van de auteur:
Pastoor J.R. van der Wal
Raadhuisstraat 42
8561 BH Balk

Van de Secretaris

Donateursvergadering

De jaarlijkse donateursvergadering vindt plaats op 30 september 1989 in het Oranjehotel te Leeuwarden, 's middags om 14.00 uur. Na de donateursvergadering zal de heer J. v.d. Wal, pastoor te Balk, een lezing houden over de Rooms Katholieke schuilkerk van Woudsend.

De agenda luidt:

1. opening
2. jaarverslag met nabespreking
3. bestuursaangelegenheden
4. rondvraag
5. sluiting.
6. lezing van Pastoor J. v.d. Wal

Gaarne i.v.m. het huren van accommodatie voor 20 september aanmelden. U bent van harte welkom.
(Telefoonnummer 058-139666).

Van de Excursiecommissie

Najaarsexcursie 1989

De najaarsexcursie zal plaatsvinden op 14 oktober 1989.

Bezocht zullen worden de Ned. Herv. kerken van Garijp, Oudega (Sm), Wartena en de R.K. kerk te Warga.

Graag voor 1 oktober aanmelden om teleurstelling te voorkomen. De kosten bedragen f 18,- per persoon, inclusief het mapje dat u de nodige informatie verschaft.

Met eigen vervoer is de prijs per mapje f 6,-

U kunt zich aanmelden via overmaking van het bedrag op gironummer 36.90.669 ten name van de Excursiecommissie "Alde Fryske Tsjerken".

Van de Penningmeester

Jaarrekening 1989

Reguliere rekening

Baten: donateurs	f 138.500
algemene subsidies en giften	<u>11.700</u>
totaal van de baten	150.200

Lasten: bestuurskosten	f 5.500
personeelskosten	119.800
specifieke subsidie personeelskosten	<u>100.000</u>
	19.800

bureau en huisvestingskosten	47.200
specifieke subsidie bureau huisvesting	<u>3.500</u>
	43.700

kosten van publikaties	25.200
kosten van publikaties propaganda t.b.v. projekt Hogebeintum	10.100
kapitaalkosten restauraties	12.500
onderhoud, netto exploitatie en overige lasten kerkgebouwen	53.800
specifieke subsidies inzake onderhoud kerkgebouwen	<u>110.700</u>
	49.900
	60.800

rentekosten	<u>11.600</u>
totaal van de lasten	243.000

tekort op reguliere rekening 92.800

Bijzondere baten en lasten

baten:	101.400
lasten:	<u>4.000</u>

bijzondere baten en lasten per saldo 97.400

uitkomst rekening en verantwoording 4.600

De kerk verbindt land en zee

Ds. Hendrik Dijkstra over Makkum, Cornwerd en Piaam

"De kerk in Makkum valt niet weg te denken uit het beeld van het dorp. Het godshuis staat aan de rand van het IJsselmeer en kijkt neer op de schepen die de haven binnenlopen. Het heeft de oude vrachtschepen ontvangen, die naar de kalkovens van de Tichelaars koersten. En het verwelkomt hedentendage de menigte van jachtjes die massaal de kustplaats aandoen. De kerk koppelt het heden aan het verleden. En de kerk verbindt de elementen met elkaar: de zee met het land; het water met de groene 'Fryske greiden'. Daar tussenin staat als een fingerwijzing: de kerk met haar toren aan de zeedijk".

Ds. Hendrik Dijkstra, afkomstig van Wommels, maar al weer vier jaar predikant in Makkum, Cornwerd, Piaam, Kornwerderzand en Idsegahuizum, kan niet anders dan met liefde over Makkum spreken. En natuurlijk ook over de kerk, die zo bijdraagt aan de kleur van het voormalige Zuiderzeevlekje. Ds. Dijkstra past trouwens goed bij de vissersnederzetting, want even kleurrijk als het dorp is hijzelf: destijds begonnen als textielhandelaar maar tenslotte na studie bevestigd in het ambt van predikant; eerst te Noordbergum, later in Sint Annaparochie en vervolgens in Makkum c.a.

Hij heeft Friesland nooit verlaten. Hij is tenslotte Fries tot in zijn tenen. Met de taal van het heitelân vlot op de lippen en de kaatsbal immer in de bûse. Ooit preekte hij in Cornwerd in de taal van mem, toen iemand in de kerk zei: "Dominee, ik versta u niet". Waarop ds. Dijkstra vroeg: "Wat ha jo leaver: in kwatsje of tûsend gûne?" "Duizend gulden", zei de man. Waarop ds. Dijkstra antwoordde: "wij geane fjirder yn it Frysk".

Ds. Dijkstra geniet het voorrecht in enkele zeer fraaie, historische kerken het

Woord te mogen verkondigen. In drie van "zijn" kerken wordt nog steeds gepreekt: die van Cornwerd, Makkum en Piaam. We hadden er een gesprek over met hem.

De kerk van Makkum moet aanvanke-lijk (zo omstreeks 1600) in het midden van het dorp gestaan hebben. Maar na 1600 verplaatste het dorp zich in de richting van de sluizen. Dat kwam doordat de handel toenam. Er werd zelfs een waag (plaats waar van overheidswege goederen werden gewogen) gebouwd, die in 1698 gereed kwam. De waag is onlangs gerestaureerd. Ds. Dijkstra lanceerde daarbij een actie, waardoor "de charmante dame" niet met schijngel mocht worden getooid, maar met echt bladgoud werd overtrokken.

Makkum moet al in de Middeleeuwen een kerk hebben gehad. Het huidige monument dateert van 1660. De toren kwam acht jaar eerder gereed en heeft vroeger uit een "sipel" bestaan, maar draagt nu strakke houten contouren. De kerk is gebouwd in een klassiek-gotische stijl. Een gedenksteen in de toren herinnert nog aan de eerste steenlegging door Bonno Donia op 10 juni 1652. Het aanzienlijke geslacht Van Donia heeft trouwens ook op andere wijze onmiskenbaar zijn sporen in de kerk achtergelaten. De familie heeft een herenbank gehad tegenover de kansel en diezelfde herenbank is nu nog te zien (voor zover bewaard gebleven) met het ruggeschot naar de ingang. Op een van de rouwborden in de consistorie komt de familienaam ook voor.

De kerk - hoewel een van de eerste nieuwgebouwde protestantse kerken in Friesland - heeft nog de traditionele vorm van een rooms-katholieke gebedsplaats: de koorpartij is naar het oosten gericht en de toren staat aan de westzijde. De ingang onder de toren is tot 1846 in gebruik geweest. De huidige ingang heeft een deur uit 1878.

Gevraagd waar hij een toevallige bezoeker op zou attenderen, antwoordt

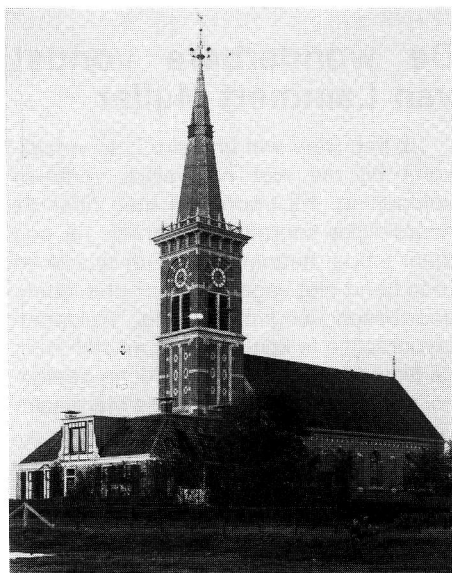
ds. Dijkstra: "Ik zou wijzen op het witter interieur, op de balken met inscriptie, de kronen, het orgel en in ieder geval ook op "de merkwaardige bokkepoten, waarop de preekstoel rust".

Aan die bokkepoten zit een legende vast. Het verhaal wil, dat een oude schipper in lang vervlogen tijden altijd als eerste met zijn kofschip terug kwam van een reis, steeds rijk beladen. De mensen verbaasden zich erover en er gingen de wildste geruchten. Totdat een koksmaat op een kwade dag de kapitein in zijn hut aantrof in gezelschap van een vreemde gestalte met bokkepoten. Het kon niet anders: de schipper sprak met de duivel zelf. De koksmaat vluchtte weg. En van de schipper heeft men nooit meer iets vernomen. Maar het was een ieder duidelijk, dat hij tijdens een niet erg boeiende preek zijn blik had laten rusten op de bokkepoten van de preekstoel en daar contact had gekregen met de kwade machten.

Ds. Dijkstra wil zijn naam overigens niet alleen met de kerk van Makkum verbinden. Ook de twee andere godshuizen zijn hem dierbaar. En ook zij verdienen waardering. Met liefde vertelt hij over het kleine dorpje Piaam, dat opgesierd wordt door een dertiende eeuwse kerk met een groenhouten torentje. Hoezeer ook hier de herinnering aan het verleden wakker is, moge blijken uit de twee kroonluchters, die onlangs zijn aangekocht om het interieur van de kerk op te sieren. Van oorsprong hangen er eigenlijk drie kroonluchters in de kerk, maar twee pasten niet bij de aangehouden stijl. Ze hingen als schone juweeltjes op een andersoortig collier. En daarom werden ze vervangen. De firma Brink en Van der Keulen te Haarlem heeft twee nieuwe veelarmige lampen geleverd tegen de prijs van vijftienhonderd gulden per stuk.

Historisch alleszins de moeite waard is tenslotte ook de kerk van Cornwerd, het laatste monument uit de combinatie-

gemeente van ds. Dijkstra. De kerk geniet vooral bekendheid doordat de dichter Obe Postma er in 1965 zijn laatste rustplaats heeft gevonden. Postma sprak met betrokkenheid over zijn kerk. Volgens hem behoorde ze tot "de idee fan Koarnwert". De spitse toren, die destijds de stompe moest vervangen, wordt door hem "de skraits fan Koarnwert" genoemd.

De kerk is in 1740 aan de binnenkant helemaal vernieuwd. De preekstoel dateert ook uit 1740, evenals het doophek, de verschillende memorieborden en het tiengebodenbord. Opvallend in het interieur zijn verder de borden die de gedachtenis levend houden aan de kerkvoogden. De kerk is gebouwd in de twaalfde eeuw en heeft verschillende timmermanshanden aan zijn voegen gevoeld.

Vorig jaar september kon men de eerste fase van een restauratie aan de buitenkant met een cultureel programma afsluiten. Ds. Dijkstra: "De zondag daarop hadden we voor de eerste maal weer gewoon dienst in de kerk. Een doopdienst. De kerk zat barstensvol. En

dat terwijl er normaal zo'n twintig mensen aanwezig zijn. Dan denk ik: Het is goed kerken als deze in stand te houden. Daarom toch hebben onze voorouders deze kerken gebouwd: om er de blijde boodschap te laten klinken, dat wij horen, hoe we familie zijn van de Grote Baas. Iedere keer wanneer ik dat in zo'n gebouw mag verkondigen, stemt me dat tot dankbaarheid".

Klaas van der Kamp.

De wonderbare vondst van Lammert Muller

"Ik heb weer wat ontdekt!", zo verwelkomt hij me met nauwelijks verholen voldoening. Hij troont me mee naar de noordelijke koormuur, waaraan hij nog maar amper begonnen is. Een zwarte en rode band met vage gele gotische letters daartussen begint uit de kalklagen tevoorschijn te komen. Hij gunt zich ruim de tijd om me van zijn verrukking deelgenoot te maken. We staan in de Maria-kerk van Bornwird.

Tympanum van de kerk te Bornwird.

Lammert Muller (44) heeft geen comfortabele taak in een koude kerk, op een wankele stelling, maar zijn blozende haast picturale gezicht zegt, dat hij er niet onder te lijden heeft: hij is gewend onder deze omstandigheden te werken. Dat had hij vorig jaar ook gedaan op het winderige kerkhof boven het ingangspoortje van de kerk, toen hij de heraldische kleuren en het ragfijne bladgoud opnieuw op de familiewapens aanbracht. Nu is de stem van Omrop Fryslân voor deze rasechte Groninger het enige gezelschap.

Wie meer over zijn verworven vaardigheden en zijn werkterrein te weten wil komen, kan dat halen uit enkele populaire artikelen, over en door hem in de loop der jaren geschreven. Geboren in Zoutkamp, opgeleid in de schilderkunst en grafiek aan de Akademie Minerva te Groningen, daarna nog in Venetië en München, werd hij tekenaar bij de medische faculteit in Groningen. Secties en operaties deden hem in aanraking komen met realistische en anatomische details; medische atlanten getuigen van zijn tekentalent. En zo kwam hij via laboratoriumwerk en reeds eerder gesloten vriendschappen met restaurateurs van de Martinikerk in het boeiende ambacht van de kunstrestauratie terecht. Schilderijen, rouwborden, houtsnijwerk, orgelornamenten, wijzerplaten van uurwerken kregen in zijn atelier in Zuidhorn een nieuw leven, maar daarbuiten werden muurschilderingen zijn grote liefde. In de A-kerk in Groningen waren dat de Arma Christi (de martelwerktuigen) en de Paascyclus.

In een respectabel aantal kerken zoals in Harderwijk, Brouwershaven, Nijmegen, Lochum, Kampen, Eibergen, Bakhuizen, Damwoude, Visvliet, Kollum, Godlinze, Midwolde heeft hij gewerkt aan muurschilderingen of praalgraven. Van de Rijksgebouwendienst kreeg hij het beeldhouwwerk van Adolf van Nassau in Heiligerlee onder handen.

Maar naast al dat werk van anderen heeft hij ook behoefte aan zelf-expressie

in eigen werk en in de werkpauses kan hij zich afzonderen voor het maken van een gouache van zijn werkplek. Hij uit zich daarbij liever expressionistisch dan op realistische wijze.

Muurschilderingen worden wel eens met fresco's, schilderijen in natte kalk, vereenzelvigd, maar dat is niet geheel juist, want ook de secco-techniek op droge kalk valt eronder. Bij de eerste werd op de stenen eerst een ondergrond aangebracht, de z.g.n. raaplaag, een mortellaag van schelpkalk, zand en tras (gemalen tufsteen) als bindmiddel. Hieroverheen werd vervolgens een natte kalklaag tot een glad oppervlak uitgestreken. In de nog natte toestand werden vervolgens de voorstellingen gekrast en ingekleurd. Bij zo'n fresco kon de schilder slechts in kleine gedeelten, z.g.n. dagstukken schilderen. Het kleurpigment werd gebonden door de kalklaag. In Nederland is reeds in de Middeleeuwen deze techniek een enkele maal toegepast, maar nooit tot bloei gekomen.

Bij een secco werd gewacht met het beschilderen tot de kalklaag droog was. Voordeel hiervan was, dat de kunstenaar eerst een totaalbeeld kon uitzetten en gemaakte fouten kon overschilderen, zoals ook bij een olieverfschilderij. Een secco is aanzienlijk kwetsbaarder, omdat de verf als het ware op de kalklaag ligt en niet zo goed bestand is tegen weersinvloeden en beschadigingen.

Ook bij restauraties schept deze vorm extra problemen. Aan het kleurpigment werd dan ook een bindmiddel van ei- of caseïne-oplossing van zure melk toegevoegd. Wanneer na jaren de decoratiemodus veranderde bracht men een nieuwe beschildering aan op een van tevoren met de kwast gestreken witsellaag. Helaas werden vuil en vet niet eerst afgenomen maar gewoonweg onder de nieuwe witsellaag weggewerkt. De hechting werd daardoor niet optimaal; het vuil eronder deed zijn schadelijke werking, veelal resulterend in afschilferingen. Ook

de witkwast van de Reformatie is herhaaldelijk over de "paapse" schilderijen heen gegaan, maar Muller denkt hierover niet zo negatief als meestal wordt gedaan. Van beschadiging of verwijdering was immers geen sprake. Deze kerkelijke revolutie is veelal geleidelijk gegaan en dat is ook aan de muurschilderingen ten goede gekomen.

Begin zestiger jaren van deze eeuw begon in Nederland een golf van restauraties op gang te komen en ook Muller werd door het enthousiasme aangegrepen. De belangrijkste instrumenten bij dit precisiewerk zijn de chirurgische scalpelmessjes voor het lospeuteren van de witsellagen, enkele lichte chemicaliën en de hamertjes voor een eventuele echopeiling om te kunnen constateren of een laag los of vast zit. Waar nodig wordt met een injectiespuit door geboorde gaatjes heen bindmiddel onder een laag gespoten om die weer op de ondergrond vast te hechten. Miniatuurboortjes en miniscule borsteltjes maken mee van de werktafel bijna die van een chirurg of een tandarts.

Een scalpel van Lammert Muller.

Met behulp van moderne apparaten en met veel geduld is Muller op zoek naar de oorspronkelijke kleuren. "Dit is eigenlijk de mooiste kant van mijn werk, het zoeken en het vinden van de oorspronkelijke lijnen en kleuren. Het is als een ontdekkingsreis", zei hij enkele jaren geleden eens. Bij de restauratie van het poortje tegen de kerk van Bornwird had hij van deze intentie al blijk gegeven.

Maar juist nu in het koor bleek hoe profetisch die woorden eigenlijk waren.

Toen hij hier in februari j.l. begon had hij in de verste verte geen vermoeden wat er tevoorschijn zou komen. Dat er alle kans bestond, dat er iets onder de witselagen zat, was tien jaar geleden al bekend en daarom was dat ook niet zo verrassend als sommigen willen doen geloven. Waarom dan ook deze opdracht niet direkt is meegenomen in de totale kerkrestauratie is hem een raadsel. Is Monumentenzorg misschien minder alert geworden op dit soort restauraties? Zal deze dienst meer dan in het verleden de gemeenten hun gang laten gaan en er zelf slechts op afstand bij betrokken blijven? De extra kosten, het dubbele ongerief en wellicht ook gemiste wetenschappelijke uitkomsten zijn dan ook de schaduwzijden van dit aparte projekt. Ook de afwerking van de kerkrestauratie zelf kan niet in alle opzichten de instemming van Muller hebben. De bouwgeschiedenis is onder de witkalk schuil gegaan. En och, die kleuren...! Koster Wijma ondergaat intussen gelaten stof en gruis en uit zijn ongenoege alleen over de sinaasappelschillen op het steile talud van de terp.

Wat hier verder ook van moge zijn, in ieder geval viel enkele dagen geleden met de kalkbrokken wel een hypothese op de zuidmuur van het koor in gruzelementen. Het is niet een "Wonderbare Visvangst", zoals de drie visjes deden geloven. Het is juist de lijn, waarin men een visserslijn meende te zien, die debet is geweest aan die voorstelling. Even terzijde: zou men tot de "Wonderbare Spijziging" hebben geconcludeerd als het er geen drie maar twee visjes waren geweest?

De vage contouren van een bebaarde, met aureool bekroonde reus, de stengels van duidelijk te herkennen papyrusriet en de visjes, dat alles duidt op de legende van Christofoor, zwaar leunend op zijn staf, een jonge boom, bezig de Nijl te doorwaden om het Christuskind veilig over te zetten.

Het is de Almachtige die hij zocht te dienen, onder wiens gewicht ook hij zijn knie nu buigt.

Muller dateert deze schildering tussen 1400 en 1450, mogelijk nog iets eerder. De verering van deze Noodhelper, beschermers tegen de onvoorziene dood zoals de pest, kwam in de vijftiende eeuw in zwang, mee door de opkomst van de steden. Die lijn was niet een visserslijn, maar bleek de lijn van een been van de reus te zijn!

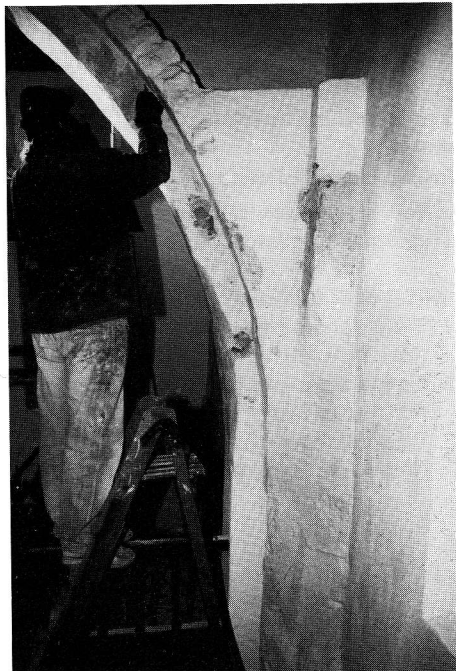
"Eigenlijk wilde ik het niet", bekent Muller, "vond ik het jammer, dat het zo'n bekende heilige was en had ik gehoopt op iets dat zelden voorkomt". Trouwens, ook in Kollum en Westergeest zijn voorstellingen geschilderd van deze eertijds zo populaire maar onlangs door de katholieke kerk "ontheiligde" heilige.

Men had alleen maar oog gehad voor die visjes van het Wad! Maar nu worden die scholletjes, waarbij ook een makreel en een zalm zich voegden, als het ware een minder belangrijk, illustratief detail.

Natuurlijk had die veronderstelling hem eerst ook parten gespeeld en had hij zich op die visjes blind gestaard. Maar na een gedwongen werkonderbreking zag hij opeens, als het ware met andere ogen, onbevangen de vage contouren van een andere presentie.

Het betreft een grote afbeelding van zo'n 13 m². De rietstengels zetten zich voort op het zuidelijk uiteinde van de triomfboog en daar ontmoeten ook de twee reeds eerder genoemde technieken elkaar. De Christofoor is in de secco-techniek vervaardigd, wat op de lange duur de kwaliteit dus niet ten goede is gekomen, veel open plekken heeft veroorzaakt en voor onze restaurateur een zeer tijdrovende arbeid betekende.

De triomfboog daarentegen is omstreeks 1200-1220 beschilderd in fresco en vertoont een wisselend beeld van rankmotieven, eikebladen, druiventrossen e.d. Waar Christofoor niet uniek is, is de versiering op de triomfboog heel compleet en uniek!

De triomfboog gaat spreken...

De noordmuur zal behalve de zwart-rode tekstband hoogstwaarschijnlijk een groep van heiligen opleveren, misschien twaalf in getal. "Ik heb al vijf aureolen te pakken", zegt Muller. In dat bandkader en in de groepsgewijze afbeelding meent hij Deense invloeden te zien. Of de tekst betrekking zal hebben op de afbeelding is nog een raadsel, maar hier zal de tijd het wel leren.

Is dus het gevondene op zich al reden om bepaalde vooronderstellingen op te geven, Muller is bovendien gaan twijfelen aan bepaalde architectonische conclusies van Berghuis en Van den Berg. Was overwelving van koor en abside met één gewelf wel zo waarschijnlijk? Was er slechts een kapconstructie? Zijn de sporen in de koormuur die van een sierboog of ook van een latere muraalboog uit de overwelvingsperiode? Is het gat in de zuidmuur dat van een hagnoscoop of van een sacramentsnis? Heeft de abside als koor dienst gedaan? Wijst een in verband meegemetseld (dus niet later uitgehakt) gat in de noordmuur op de

aanwezigheid van een oxaal (zangers-tribune)?

Alsof deze "beeldenstorm" niet genoeg was, vindt Muller het ook aanmerkelijk, dat de rechte koorafsluiting veel ouder is dan uit de 19e eeuw en zelfs tot de Middeleeuwen teruggaat, ter vervanging van een eerdere triomfboog. Ook hier zal de tijd het moeten leren.

Hier en daar vindt men op de stenen van de binnenmuur de resten van rode kleur. Men bracht meestal pas jaren, soms wel vijftig, na het optrekken van de muren de gewelven aan. Zo hadden die muren eerst gelegenheid om zich te settelen. In die wachttijd werden de stenen, die na het bakken in de veldoven niet zo fraai waren uitgevallen en die men dan ook voor de binnenkant van het gebouw gebruikte, voorzien van een rode kleur met witte voegjes. Zo'n teruggevonden restantje "rouge" wettigt bv. de veronderstelling, dat de preekstoel oorspronkelijk tegen het afgevlakte deel van de triomfboog heeft gestaan. Pas veel later werden de pleistering en schildering aangebracht.

Voorlopig gaat Muller nog door met zijn eigenlijke werk: het opsporen van de muurschilderingen. Hij kent de witselagen met daarin de streken van eens gebruikte kwasten. Daaronder vandaan diept hij de grijzige laag van schelpenkalk op; minuscule stukjes schelp vertonen zich als de fossielen in de cliff-rotsen van Devon. Wat zal het verder nog opleveren? Welke problemen heeft hij nog te goed? Zal de kruisstaf van Johannes de Doper blijken te zijn?

Wanneer alles tevoorschijn is gebracht, kan de fase van herstel en conservering beginnen met het aanbrengen van een bescherm laag van archeoplast, een kunststof op acrylbasis. De noodzakelijke aanvullingen kunnen daarop worden aangebracht. Daarbij wordt waterverf gebruikt om latere verwijdering mogelijk te maken als de opvattingen zich

mochten wijzigen. Die aanvullingen zullen zich beperken tot de noodzakelijke: verwacht van Muller dus niet een nieuw gezicht voor Christfoor!

Ook de kunsthistorici zullen zich nog wel eens laten horen. In Friesland gingen men tussen 1380 en 1400 van Romaans over op Gotiek zonder een tussenperiode van romano-gotiek zoals in Groningen. Romaanse stijl uit zich in een meer geordend patroon. Maar Gotisch is chaotisch, zou je kunnen zeggen. Intussen krabt Muller zich verder een weg naar zijn einddoel: de oorspronkelijke lijnen en kleuren. Dit kerkje wordt steeds boeiender!

Christfoor werd ook de schutspatroon van mensen op reis. Ook hier kwamen ze, gingen ze, onder gezang. "Ik zal met vreugd in 't Huis des Heeren gaan". "In Paradisum deducant te angeli".

W.A. Bangma.

Verantwoording foto's

Artikel Hendrik Dijkstra:

Ned. Herv. kerk Cornwerd met de voormalige pastorie.

Artikel over Lammert Muller:

1. Tympaan van de kerk te Bornwird.
(foto W.A. Bangma).
2. Een scalpel van Lammert Muller.
(foto W.A. Bangma).
3. De triomfboog gaat spreken....
(foto W.A. Bangma).

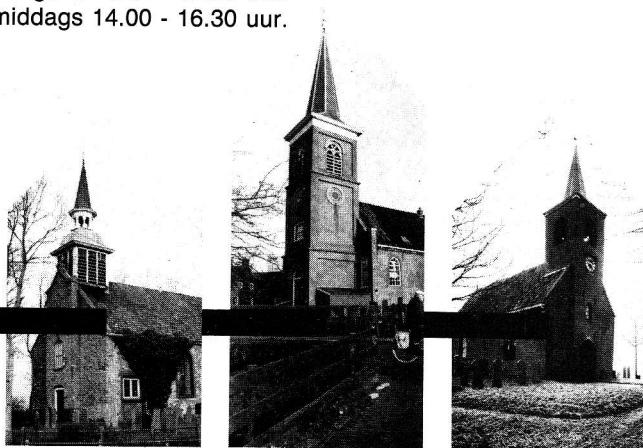
Stichting Alde Fryske Tsjerken

Eewal 86 III—8911 GV Leeuwarden. Telefoon 058-139666.

Postgiro 22 07 600—Bank: Friesland Bank Leeuwarden
nr. 29.81.00.703

Kantooruren: 's morgens 9.00 - 12.00 uur.

's middags 14.00 - 16.30 uur.

keppelstok

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN